

Tatar xalqının böyük oğlu Qabdulla Tukay haqqında ilk kitab

Paşa Kərimov

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

E-mail: pasha_kerimov@list.ru

Qardaş türk xalqlarının əsrlərin dərinliklərinə gedib çıxan mənəvi bağları, dostluğu, ədəbi əlaqələri haqqında aparılan araşdırmalar yaşadığımız dövrdə daha böyük aktualıq kəsb edir. İndi bu mövzuda tarixi gerçəkliyi tam mənası ilə əks etdirən obyektiv tədqiqatların aparılmasına ən münasib şərait yaranmışdır. (Təəssüflə qeyd edək ki, belə bir imkandan Məhrum olan türk məmləkətləri də mövcuddur). SSRİ-də beş sözdə Müstəqil türk Respublikası, bir sıra türk muxtar qurumları var idi. Bu respublika və muxtar qurumlarda xalqlar dostluğuna, ədəbi əlaqələrə, o cümlədən, türk xalqları arasındakı dostluğa, ədəbi əlaqələrə çoxsaylı əsərlər, monoqrafiya və məqalələr həsr edilmişdi. Lakin bu yazılan monoqrafiya, müdafiə edilən dissertasiyalarda tam həqiqəti demək mümkün deyildi. Məsələ orasıdır ki, çar Rusiyasında olduğu kimi, SSRİ-də də türk-müsəlman xalqlarına münasibət digər xalqlara münasibətdən fərqli idi. Stalin repressiyası illərində türk xalqlarının birliyindən, şanlı tarixi keçmişindən danışmağa, yazmağa cəsarət edən ziyalıların necə amansızcasına cəzalandırıldığı, məhv edildiyi indi hamıya məlumdur. Oğuz türklərinin orta q abidəsi, dünya eposları içində özünə-məxsus yer tutan "Kitabi-Dədə Qorqud"u araşdırmaq, abidəni nəşr etmək, onun adını belə çəkmək onilliklər ərzində qadağan edilmişdi. Tanınmış alimlər əsəri millətçi, ziyanlı kimi damğalamağa məcbur edildilər. Sonrakı illərdə vəziyyət dəyişsə də, mülayimləşsə də türk xalqlarının tarixi əlaqələrinə həsr edilmiş əsərlər həqiqətdən deyil, yarımhəqiqətdən bəhs edirdi. Çünki hər şeyi nəzarətdə saxlayan sovet senzurası əsl gerçəyi söyləməyə heç cür imkan verməzdi. Bu mövzuda Türkiyə və başqa ölkələrin alimlərinin apardıqları araşdırmalardan uzaq düşdüyümüzdən, kifayət qədər geniş əhatəli tədqiqat əsəri yazmaq (hətta senzura icazə versə belə) müşkül məsələ idi. Acınacaqlı bir həqiqətdir ki, bir ölkədə, bir "vətəndə" SSRİ-də yaşayan qardaş türk xalqları alimlərinin öz aralarındakı tarixi əlaqələri barədə əhatəli, elmi tələblərə cavab verən sanballı tədqiqat aparmaq imkanı yox idi. Lakin buna baxmayaraq, alimlərimiz əllərindən gələni edir, imkan verilən həddə qədər türk xalqları arasındakı əlaqələrə həsr edilmiş araşdırmalar aparırdılar. İndi izahı çətin olsa da, bir faktdır ki, akademik Həmid Araslı "Kitabi-Dədə Qorqud"u ön sözlə 1939-cu ildə nəşr etdirmişdi (abidənin yasaqlanması sonrakı dövrə aiddir). İndiyədək görülən işlərin əhəmiyyətinə kölgə salmadan, tədqiqatçıların əməyini dəyərdirməklə qeyd etmək istərdik ki, türk xalqlarının tarixi qardaşlığına, ədəbi-mədəni əlaqələrinə həsr edilmiş tədqiqatları yenidən müstəqil dövlətçiliyinə qovuşmuş türk məmləkətlərində yazmaq mümkündür. Yeni şəraitdə indiyədək yazılmış araşdırmaları da yenidən nəzərdən keçirmək, nələrin deyilmədiyini, deyilməyə ehtiyacı olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Sevindirici haldır ki, yeni dövrdə haqqında danışdığımız mövzuda yazılan bir sıra tədqiqat əsərlərini oxuduqda müstəqillik dövrünün nəfəsi açıq-aydın duyulmaqdadır. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda aparılan işlər böyük maraq doğurur. Xüsusilə akademik İsa Həbibbəyli və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İsmixan Osmanlının 2019-cu ildə nəşr etdirdikləri "Məhtimqulu Fəraqi və Azərbaycan" monoqrafiyası diqqətəlayiqdir. Həmin müəlliflərin bu yaxınlarda "Elm və təhsil" nəşriyyatında çapdan çıxan "Qabdulla Tukay və Azərbaycan" monoqrafiyası bir neçə baxımdan böyük maraq kəsb edir. Azərbaycan və rus dillərində nəşr edilən bu kitab (elmi redaktoru Tatarstan EA-nın akademiki Daniya Zahidullinadır) ölkəmizdə bu mövzuda yazılmış ilk monoqrafiyadır. Kitabdan görüldüyü kimi, Qabdulla Tukayın Azərbaycanda tanınmasına, sonralar onun əsərlərinin vətənimizdə çap edilməsinə, haqqında məqalələr yazılmasına baxmayaraq, bu barədə indiyədək ayrıca monoqrafiya yazılmamışdı.

Cəmi 27 il ömür sürmüş tatar xalqının böyük oğlu, görkəmli yazıçı, publisist, şair, ictimai xadim, mütəfəkkir Qabdulla Tukay (1886-1913) monoqrafiya müəlliflərinin haqlı olaraq bildirdikləri kimi, doğma xalqının qürur mənbəyi, azadlıq və müstəqillik arzularının simvolu, zəngin ədəbi-bədii irsi ilə tatar ədəbiyyatı tarixində ən dərin iz qoymuş şəxsiyyətdir. Həyatı çox gənc yaşlarında tər

etmiş Tukayın ədəbi-ictimai fəaliyyətinin ümumtürk, ümumşərq, dünya miqyası barədə kitabda deyilir: “Qabdulla Tukay, eyni zamanda, türk dünyasının məşhur ədəbi simalarından biridir. O, adları qızıl hərflərlə türk dünyası ədəbiyyatı səhifələrinə əbədi həkk edilmiş məşhur şairlər arasında öz layiqli yerini tutur. Bununla belə onun yaradıcılığı yalnız türk-tatar ədəbiyyatının hüdudları ilə məhdudlaşmamış, Şərq və dünya poeziyasının inkişafında mühüm rol oynamış, bütün bəşəriyyətin zəngin ədəbi xəzinəsinə və əvəzsiz mənəvi sərvətinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən birmənalı olaraq demək olar ki, tatar ədəbiyyatının XX əsrin əvvəllərindəki intibahı, onun dünya miqyasında tanınması da bu böyük ədəbi dühanın adı ilə bağlıdır”.

Kitabın “Böyük tatar şairi Qabdulla Tukay haqqında söz” adlı birinci fəslində körpəlikdən yetimlik həyatı yaşayan, müxtəlif ailələrdə ömür sürməyə məcbur olan, heç bir zaman evi, normal həyat şəraiti olmayan, vərəm xəstəliyinə tutulub 27 yaşında dünya ilə vidalaşan Qabdulla Tukayın kədərli tərcüməyi-halı ilə tanış oluruq. Lakin tale Tukayın boynuna doğma xalqın tərəqqisi uğrunda yorulmadan mübarizə aparmaq, ana dilini, milli mədəniyyəti, türklüyü qoruyub sonrakı nəsillərə ötürmək missiyasını qoymuşdu. Tatar xalqı da, bütün türk dünyası da Tukaya minnətdardılar ki, o qısa ömründə bu missiyasının öhdəsindən şərəflə gəldi.

Qabdulla Tukayın şair, yazıçı, publisist, ictimai xadim kimi yetişməsində türk dünyasının böyük şəxsiyyətlərinin, xüsusilə də Azərbaycan ədiblərinin xüsusi rolu olmuşdur ki, haqqında danışdığımız monoqrafiyanın müəllifləri – akademik İsa Həbibbəyli və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İsmixan Osmanlı müxtəlif sənədlərdən, əski mətbuatdan istifadə etməklə bu məsələnin işıqlandırılmasına mühüm yer ayırmışlar. Göstərilir ki, görkəmli tatar ədibi yaradıcılığa qədəm qoyarkən türk dünyasının Nizami Gəncəvi, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Namiq Kamal, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə kimi nümayəndələrinin ədəbi irsindən bəhrələnmişdir. Qabdulla Tukayın publisist, mətbuat xadimi kimi, yetişməsində, dünyagörüşünün formalaşmasında dövrünün Azərbaycan mətbuatı mühüm rol oynamışdır. Onun “Şərqi-rus”, “Həyat”, “Tərəqqi” kimi qəzetlərdə, “Molla Nəsrəddin” kimi məşhur satirik jurnalla tanışlığı, sonradan onlarla əməkdaşlığı və hətta onlardan bəzilərinin müxbiri kimi fəaliyyət göstərməsi onun bu sahədə təcrübə qazanmasına imkan yaratmışdır. Tukayın əlində “Molla Nəsrəddin” jurnalını tutarkən çəkdirdiyi fotoşəkli onun bu dərziyə xüsusi münasibətinin olduğunu göstərməkdədir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı görkəmli tatar yazıçısının ədəbi taleyində əvəzsiz rol oynamışdır. Bu dərginin, Mirzə Ələkbər Sabir şeirlərinin təsiri ilə o, satirik jurnal nəşiri, satirik şair kimi məşhurlaşmışdır. “Molla Nəsrəddin”in təsiri ilə Qabdulla Tukay vətəninə “Yalt-yolt”, “Yaşen” kimi məşhur tatar satirik jurnallarının məsul katibi, əslində isə hər iki jurnalın nəşiri kimi şöhrət qazanmışdır.

Monoqrafiyada Tukayın bilavasitə ünsiyyətdə olduğu Azərbaycanın ədəbi-ictimai xadimlərinə onlarla münasibətlərinə xüsusi yer ayrılmışdır. Kitabın ən böyük fəslı Tukayın Nəriman Nərimanovla tanışlığına, ideya dostluğuna həsr edilib. Hələ XX əsrin əvvəllərində Tukay N.Nərimanovun “Həyat” və “İrşad” qəzetlərində çap etdirdiyi milli məsələlərdən, milli azadlıq hərəkatından, ana dilinin saflığının qorunmasından bəhs etdiyi yazılarını oxumuşdu. Tukay da millətin tərəqqisi, ana dilinin saflığı, qorunub inkişaf etdirilməsi, gənc nəsillərə dərinədən öyrədilməsi uğrunda mübarizə aparırdı. İş elə gətirir ki, Tukayın N.Nərimanovla bilavasitə görüşü və tanışlığı 1911-ci ilin aprelində, Nərimanovun 1909-cu ildən siyasi sürgündə olduğu Həştərxanda baş vermişdi. Həştərxanda nəşr edilən “İdil” qəzetinin 29 aprel 19110-ci il sayında Q.Tukayın buraya Kazandan paroxodla gəlişi barədə məlumat vardır. Tukay vərəm xəstəliyinə tutulmuşdu. Müalicəyə başlamaqda gecikmişdi. Təhsilcə həkim olan və Həştərxanda xəstələri pulsuz müalicə edən doktor Nəriman Nərimanov tatar şairini müalicə edir və ona Qazaxıstan çöllərinə gedib müəyyən müddət qımız içməyi məsləhət görür. Şahidlərin xatirələrinə görə, qımız içmək onun üçün xeyirli olmuş, üzündəki sarılar getmiş, tərəvətli görünməyə başlamışdı.

Monoqrafiyada göstərilir ki, Q.Tukay Kazanda yaşadığı müddətdə buradakı Universitetdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr-Mir Hidayət Seyidov, Rəhim bəy Məlikov (Həsən bəy Zərdabının qardaşı oğlu), Əliabbas Qədimov və başqaları ilə ideya dostu olmuşdur. Bu dostlar onun Azərbaycan ədəbi ictimaiyyəti ilə əlaqə saxlamasında mühüm rol oynamışlar. Monoqrafiya müəllifləri belə bir faktı təsdiq edirlər: Qabdulla Tukay sağlığında Azərbaycan mətbuatında əsəri çap olunmuş ilk tatar

şairidir. Onlar haqlı olaraq bildirirlər ki, Azərbaycan-tatar ədəbi əlaqələrinin əsasının qoyulması və bu gün daha da inkişaf etdirilməsi Tukayın ədəbi irsi ilə bağlıdır.

Böyük Azərbaycan şairi Mirzə Ələkbər Sabirin Qabdulla Tukayın satirik yaradıcılığına təsiri məsləsi vaxtilə tanınmış alimlərimizdən Əziz Şərif, Əziz Mirəhmədov və Əmin Əfəndiyevin, tatar alimlərindən Rafiq Nafiqov, Muxammed Qeymullin, Rezeda Qənizadə və başqaları tərəfindən müəyyən qədər təhlil edilmişdir. İ.Həbibbəyli və İ.Osmanlı haqqında danışdığımız monoqrafiyada bu məsələnin araşdırılmamış tərəflərini qeyd etmiş, yeni faktların və yeni dövrün tələbi ilə yeni baxış bucağından baxmaqla Sabirin Tukaya təsirini tədqiq etmişlər.

Kitabın “Azərbaycanda Qabdulla Tukayın ədəbi irsinin tədqiqi və nəşri tarixindən” adlı fəslində görkəmli tatar ədibinin yaradıcılığının tədqiqi sahəsində ölkəmizdə görülən işlər ətrafı nəzərdən keçirilmişdir.

Qabdulla Tukayın vaxtsız vəfatı xəbərinin Azərbaycanda doğurduğu əks-səda, onun haqqında mətbuatda yazılanlar Azərbaycan-tatar ədəbi əlaqələrinin maraqlı səhifəsidir və kitab müəllifləri sənədlərin, əski mətbuat nümunələrinin, tədqiqat əsərlərinin köməyi ilə bu səhifəni ətrafı nəzərdən keçirmişlər. Monoqrafiyanın ən dəyərli cəhətlərindən biri odur ki, müəlliflər burada mövzunun daha ətrafı işıqlandırılması sahəsində görüləcək işlərdən də danışmışlar. Kitabın sonunda oxuyuruq: “Bu gün Azərbaycanla Tatarıstan arasında bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbi əlaqələr də sürətlə inkişaf gedir. Bu sahədə Qabdulla Tuakayın ədəbi yaradıcılığının nəşri və tədqiqi Azərbaycan ədəbiyyat-şünaslığında əsas mövzulardan biri olaraq diqqət mərkəzindədir. Gələcəkdə bu istiqamətdə yeni mükəmməl elmi araşdırmaların şahidi olacağımıza ümid edirik”.

Azərbaycanın digər xalqlarla, eləcə də türk xalqları ilə ədəbi əlaqələrinin araşdırılması yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Əsas səbəb tarixi, ədəbi əlaqələrimiz barədə əsl həqiqəti söyləməyə, elmi cəhətdən obyektiv, daha hərtərəfli araşdırmalar aparmağa imkan verən müstəqilliyimizdir. Bu sahədə çalışan bütün tədqiqatçılarımıza uğurlar diləyirik.

